УДК 82-1(=512.145)

Л.Р. Надыршина

XX ЙӨЗНЕҢ 90 НЧЫ ЕЛЛАРЫНДА ТАТАР ПОЭМАСЫНЫҢ ҮСЕШ ЮЛЛАРЫ

В статье анализируются жанровые изменения татарской поэмы 1990-х гг. Автор статьи приходит к выводу, что изучаемый период в развитии татарской поэмы воспринимается временем продолжения достигнутого в предыдущие годы, но при этом поэмы начинают тяготеть к усложнению структуры, усилению публицистического пафоса, укреплению этнической проблематики. Большинство поэм этого периода характеризуются лозунговостью, риторикой, концептуальностью, стиранием границ между лирическим героем и автором, что позволяет рассматривать полупублицистические лиро-эпические тексты как манифестацию гражданской позиции самих поэтов.

Ключевые слова: татарская поэзия, поэма, жанр, идея-проблематика, образ, лирический герой.

The article analyzes the genre changes of the Tatar poem of the 1990s. The author of the article comes to the conclusion that the studied period in the development of the Tatar poem is perceived as a continuation of what was achieved in previous years, but at the same time the poems begin to gravitate towards complicating the structure, strengthening journalistic pathos, strengthening ethnic issues. Most of the poems of this period are characterized by sloganeering, rhetoric, conceptuality, blurring the boundaries between the lyrical hero and the author, which allows us to consider semi-publicistic lyric-epic texts as a manifestation of the civic position of the poets themselves.

Keywords: tatar poetry, poem, genre, idea-problematics, image, lyrical hero.

Үзган гасырның соңгы ун-унбиш елындагы иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни үзгәрешләр дулкынында татар сүз сәнгате дә яңа эзләнүләр юлына чыга. Милли һәм рухи күтәрелеш чоры булган бу дәвердә әдәбиятның үзәген халыкның бәйсезлеге, тарихы һәм киләчәге мәсьәләләре тәшкил итә. Милли мотивларның активлашуы, республика язмышындагы мөһим вакыйгаларны, көн кадагындагы проблемаларны матбугатта җәһәт яктыртып бару ихтыяҗы жанрлар иерархиясендә дә чагылыш таба: аерым алганда, шигъриятттә гражданлык һәм сәяси лирика жанрлары активлаша, әдипләр «фикерне публицистик характерда турыдан-туры җиткерү юлын кулай күрә, субъектив эчтәлек актуальлеген үзгәртә» [Йосыпова, б. 245].

Шушы шартлар татар поэмасының жанр эволюциясенә дә, һичшиксез, тәэсир итми калмый. 1960–1980 елларда традицион һәм авангард эзләнүләрне бер мәйданда берләштергән, форма һәм эчтәлек, сәнгати эшләнеш ягыннан үзгә баскычка күтәрелгән татар поэмасы, бер яктан, алдагы дәвердәге үсеш тенденцияләрен табигый рәвештә дәвам итсә, икенче яктан, заман вазгыяте белән билгеләнгән әдәби-эстетик үзгәрешләргә килә. Әйтик, элгәре елларда С. Хәким, Ә. Маликов, М. Шабаев һ.б. иҗатында үстерелгән эпик юнәлеш 1990 елларда тари-

хи шәхесләргә багышланган лиро-эпик әсәрләр бәйләмендә дәвам иттерелә. Күренекле галим Т. Галиуллин сүзләре белән әйтсәк, «шагыйрьләр татар халкының тарихи шәхесләрен күтәрү, аларның тормышын, көрәшен үрнәк-өлге итеп күрсәтү юнәлешендә дә киеренке эзләнүләр алып баралар. Татар әдәбиятын кырмавык кебек басып киткән большевик образларын Кол Гали, Колшәриф, Сөембикә, Батырша, Тукай, Сәйдәш, Туфан кебек олы һәм фаҗигалы шәхесләрнең сыннары кысрыклый» [Галиуллин, б. 140]. Мәсәлән, 1980 елларда ук инде «Сөембикә» поэмасы белән «тыю мөһере сугылган тарихи чынбарлык сәхифәләре» [Мансуров, б. 156] ачып җибәргән Ә. Рәшитнең гасыр азагында иҗат ителгән «Колшәриф» (1990) һәм «Мөхәммәдьяр» (1995) поэмалары милли тарих сәхифәләрен заман, чор вазгыятенә аваздаш рәвештә торгызуы белән игътибарны җәлеп итә. Татарның җан ярасы – Казан ханлыгы һәлакәте укучының күңелен тетрәндерерә, уйландыра. Үткән һәм бүгенгене тыгыз-табигый үреп бирә алган шагыйрь татар тарихының төрле чорларын кисештерүгә ирешә, халыкның мәңгелек кыйммәтләр системасын барлый, милләтне милләт итеп яшәткән мәдәни кодларның иман, туган тел һәм рухи традицияләр булуын ассызыклый. Әлеге идея «Колшәриф» поэмасының дога шәкелендә язылган бетемендә махсус калкытыла: *И Раббым! Изге динебезне, телебезне-моңыбызны, ата-баба гадәт-йолаларын дәвам итү өчен һәммәбезгә иман вә куәт бир!* [Рәшит, б. 278]. «Мөхәммәдьяр» поэмасының диалог – Казан ханлыгы чоры һәм XX йөз шагыйрьләре әңгәмәсе формасында иҗат ителүе әсәрнең хронотобын гына киңәйтеп калмыйча, һәр татар сүз иясен борчыган гамьнәрне ачыкларга, вакыт кысалары белән чикләнмәс фәлсәфи гомумиләштерүләр ясарга мөмкинлек бирә. Әйтик, данлы тарих сәхифәләрен тергезгән Мөхәммәдьяр монологларында һәрнәрсәнең бетүгә юнәлгәнлеген, дан-шөһрәтнең вакытлыча булуын, яшәү – үлем арасы бер мизгелгә тиңлеген аңлаудан туган сызланулы хиссият әйдәп бара: *Вакытлыча бу җиһанда бөтенесе – / Әлмисактан мәгълүмме соң берәресе? / Кечкенәме, зурмы аның кылган эше, / Мәңгелеккә дәгъва итми һичбер кеше. / Матурлыклар бетә, асыл кием тузгач, / Батырлыклар онытыла, гомер узгач, / Баш та, таш та әверелә гади чүпкә – / Бу дөньяда ни кала соң ахыр чиктә?!»* [Рәшит, 2003: 70]). XX йөз шагыйренең шушы юлларга капма-каршы эчтәлектә яңгыраган фикерләре чор рухи-милли күтәрелешен, татар халкының киләчәгенә өмет-ышанычның какшамас булуын ачык чагылдыра: *Өмет соңгы чиктә сүнә барыбер дә... / Без һаман да исән әле... шул ук җирдә... / Мөмкин түгел безне алай тиз күмәргә, / Куркак кына тере көе гүргә керә* [шунда ук, б. 72]. Араларында биш гасырдан артык вакыт ятса да, ике шагыйрьнең дә максаты, мәсләге уртак – аларны татарның киләчәге өчен борчылу, халыкка хезмәт итү идеясе берләштерә. Мөхәммәдьяр авызыннан яшь каләмдәшенә җиткерелгән үгет-киңәш иҗат кешесенең җәмгыятьтәге урынын билгели, XX йөзнең соңгы чирегендә аеруча активлашып киткән шагыйрь-гражданин концепциясен алга чыгара: *Киңәшем бер: түз, сабыр бул, өмет өзмә, / Илдә кирәк хакыйкатьне үзең эзлә* [Рәшит, б. 79].

Гомумән, милләтнең киләчәген билгеләр ориентирлар, рухи идеал эзләп үткәнгә мөрәҗәгать итү, татар тарихының киң катламнарына төшү узган гасыр азагы эпик поэмасында төп тенденцияләрнең берсе булып китә. Тарихи теманың киң колач алуын Ә. Рәшит үзе туксанынчы еллар әдәбиятының иң зур казанышы дип атый [Туксанынчы еллар әдәбияты, б. 138], туган халкының төрле җиргә сибелгән тарихын тамчылап җыюның милләт киләчәге өчен кирәк булуын ассызыклый [Рәшит, б. 13]. Ә. Рәшит поэмаларыннан тыш, укучы хөкеменә бер-бер артлы тагын Җ. Дәрзаманның «Моңнар фәрештәсе» (1999), З. Мансуровның «Балкыш, яки Хәйретдин Мөҗәйнең сугыш язмаларыннан юллар», Р. Зәйдулланың «Койрыклы йолдыз» (1985–1991), Р. Низаминың «Ике мөһаҗир» (2001) һ.б. поэмалар тәкъдим ителә. Бу әсәрләрне уртак тема, проблемалар, халкының рухи кыйммәтләрен раслау идеясе берләштереп, әдипләрнең эстетик идеалы үзендә татар холкына хас иң асыл әхлакый сыйфатларны туплаган тарихи образларда ачылса да, поэмаларның һәрберсе шагыйрьләрнең иҗади осталыгын ачып бирердәй югары кимәлле, сәнгати камиллеккә дәгъвалаган үзенчәлекле әдәби үрнәкләр буларак игътибарны җәлеп итә. Мәсәлән, Җ. Дәрзаманның татар җырчысы Гөлсем Сөләймановага багышланган поэмасында салмак-медитатив укылыш, лирик-фәлсәфи чигенешләр, әдәби текстка гаҗәеп гармонияле үрелеп килгән җыр текстлары үзенчәлекле аһәң тудыра. З. Мансуров һәм Р. Зәйдулла поэмаларының эчтәлеге исә катлаулы метафоралар, интертекстуаль бәйләнешләр, төрле стильләр синтезы, күптавышлылык һ.б. хисабына тыгызлана. Мәсәлән, З. Мансуров әсәрендә Бөек Ватан сугышы корбаны, татар шагыйре Хәйретдин Мөҗәйнең рухи халәтен бөтен төсмерләре белән ачкан лирик монолог аның көндәлекләреннән өземтәләр белән керешеп бара. Автор үзе әсәрнең жанрын «поэма-рулада» дип билгели һәм поэманың керешендә үк кеше гомеренең бер очкын сыман тиз үтеп китүен ассызыклый. Мәгънәле яшәүнең үлемсезлеккә алып килүе турындагы фикер белән тулыландырылган шушы фәлсәфи идея әсәрнең структур өлешләрен бер җепкә тезә. Соңгы бүлектә болгар тарихына мөрәҗәгать итү поэманың вакыт катламнарын тагын да киңәйтә, укучыны аерым шәхес язмышыннан татар халкының тарихы, тоткан юлы, яңарышы турындагы уйлануларга алып килә: *Без... яңадан яралганнар / мәгъмүр Болгар көленнән! <...> / Хәтта нәсел агачының / көле күккә очса да, / халык рухы, феникстай, / яңарырга көч таба!* [Мансуров, б. 130–131].

Нәтиҗә ясап әйтсәк, туксанынчы елларда эпик поэмада татар халкының тарихын, милли үзаңын торгызуга юнәлдерелгән тема-мотивлар, проблемалар алга чыга. Шул ук вакытта анда публицистиклык, гражданлык пафосы, чынбарлыкка тәнкыйди караш актуальләшә, көн кадагындагы мәсьәләләргә авторларның турыдан-туры бәя-мөнәсәбәте урын ала. Тоталитар үткәннәр белән бәйле демифологизация алымы әйдәп баручы сәнгати принципка әйләнә: поэмаларда еллар дәвамында сәяси кануннарның рухи кыйммәтләрне юк итүгә юнәлдерелгән булуын фаш итү тенденциясе киң чагылыш

таба. Мәсәлән, Ф. Яруллинның «Коткарыгыз» (1990) әсәре герое коммунистик режимга түбәндәге бәяне бирә: *Коммунизм дигәннәре / Әллә шушымы, димен. // Беркемнең бер нәрсәсе юк – / Бар да шәрә, бар да ач. / Эшләр өчен куллар бар да... / Иелер өчен – мескен баш* [Яруллин, б. 5], системаның үзгәрергә тиешлегенә ишарә итә. Э. Шәрифуллинаның «Тәмуг кисәве» поэмасында «сырхау дәүләт» гыйбарәсе белән тәгаенләнгән совет системасының интернациональ тәрбия сөреме аша милли үзаңны юкка чыгаруы татар халкының фаҗигасы буларак бәяләнә: *Бу безнең фаҗига, кадерлем, / Кайтарып ал идең – эш узган. / Өзелде буыннар – беркем юк, / Беркем юк, өч оныкк – өч кыздан. <...> / Нәрсә бирә, кая алып бара, / Имеш, надан әби мәктәбе. / Ялгышканбыз: фәкать шунда булган / Оят, / намус, / әдәп, / әхлагы* [Шәрифуллина, б. 65, 68]. Совет мифын деконструкцияләүгә юнәлдерелгән тенденция Ф. Гыйззәтуллинаның «Ирек юлы» (1992) поэмасында да дәвам иттерелә, шәхес культы еллары ачысын үз җилкәсендә татыган татар хатыны образы аша шагыйрә аерым шәхеснең иреккә бару юлын татар халкының рухи хөрлеккә ирешү юлы белән янәшә куя.

1980 елларда Х. Әюп тарафыннан гаҗәеп камил үрнәкләре тәкъдим ителгән лирик поэмага килгәндә, яңа унъеллыкта аның да үзгәрешләргә дучар булуы аермачык күзаллана. Күзәтүләрдән күренгәнчә, сентименталь-психологик эчтәлекле, публицистлыктан азат лирик поэмалар сирәк языла. Аерым алганда, Л. Шагыйрьҗанның, шагыйрә үзе билгеләп үткәнчә, «ниндидер бер катгый сюжетка корылмыйча, мәгълүм бер идея-төшенчә яисә предмет тирәсендә фәлсәфи-лирик уйланулар формасында язылган» [Поэма турында сөйләшәбез, б. 152] «Гүзәллек» (1993–1995) лиро-эпик әсәрендә төп структур үзәк булып матурлык категориясе калка. Лирик герой матурлыкны көндәлек гадәти күренешләрдә тоемлый: бер-бер артлы тезеп-саналып киткән яшел чирәм, үрдәк бибиләре, чишмәгә суга барган кыз көянтәләрендә чылтыр-чылтыр килгән чиләкләр, боз өстендә янган учаклар, тамчы гөлләр, җиләк тәме килгән исле сабын һ.б., һ.б. бик күп детальләр, бер яктан, яшәешнең илаһи гүзәллеген раслауга хезмәт итсә, икенче яктан, лирик геройның бай һәм матур күңел дөньясын ачып бирә. Шагыйрә үзенең иҗат максатын да нәкъ менә шушы матурлыкны укучысының рухына сеңдерерлек сүзләр табуда күрә: *Дөньядагы барлык гүзәл нәрсәләрне / шигыремә кылә кертәсем. / Тирәмдәге бөтен матур кешеләрне, / табын җәеп, килә кунак итәсем* [Шагыйрьҗан, б. 304]. Шул ук вакытта гүзәллекне автор киң төшенчә буларак карый, аның мәгънәви кырын яшьлек, әхлакый кыйммәтләр, ирек һ.б. семантик төсмерләр белән тулыландыра. Шагыйрәнең үзе белән тәңгәл укылган лирик геройның экспрессив аң агышы рәвешендә калыплашкан хисле монологы әле гүзәллеккә табынган, әле шул матурлыкның юкка чыгуына сызланган, әле үткәннәрне сагынып сагышланган, әле яшь буынның әхлакый кануннардан читләшүен уйлап шөбһәләнгән ваемлы шәхес уйланулары буларак кабул ителә. Хис катламындагы мондый эмоциональ кучешләр җәмгыятьтә гүзәллекне юк итүгә китергән сәбәпләрне

тәнкыйтьләү белән кушыла. *Коткарырмы безне бу Гүзәллек, / биктә торгач үзе әсир булып?..* [Шагыйрьҗан, б. 299] дип сызланган лирик герой шагыйрь Зөлфәтнең 1976 елда ук язылган «Тыным бетте...» (1976) шигырендәге лирик геройның дәвамчысы буларак кабул ителә.

1990 еллар поэмасына тулаем үтеп кергән публицистлык лирик поэмага да эчтәлек һәм форма үзгәрешләре алып килә. Л. Шагыйрьҗанның «Менә шундый Казан ул!..» (1993), «Тукай тавышы» (1996) кебек поэмаларында инде бу үзгәрешләр ачык тоемлана. Аларда «тирән лиризм белән публицистик яңгыраш үзенчәлекле рәвештә үрелеп бирелә» [Габидуллина, б. 147]. Беренче поэмада, мәсәлән, әле XIX йөздә үк Г. Чокрый тарафыннан башланып, XX йөз башы татар әдипләре тарафыннан үстерелгән Казан образын сакральләштерү идеясе алга чыга. Бу идея поэманың беренче өлешендә туплана: лирик герой «җиһандагы һәр татарның кыйбласы, кәгъбәсе» булган Казанны һәрьяклап зурлый, аңа мәдхия укый. Әсәрнең киләсе өлешләрендә ул җәмгыять моделе буларак ачыла башлый: монда «хәерче дә, бае да», «белем эстәүчеләр дә, хәер эстәүчеләр дә», «шымчысы да, илче дә, тарихчы да, телче дә», «каләм тоткан шагыйрь дә, кылыч тоткан яугир дә» – кыскасы, яшәү максатлары төрледән-төрле булган кешеләр бергә кайный: *Менә шундый Казан ул! / Бик четрекле шәһәр ул... / Көенә килә белмәсәң, / Шәһәр түгел, каһәр ул...»* [шунда ук, б. 313]. Мактау-данлауга корылган пафослы башламның тәнкыйди-ироник хиссият белән алмашынуы, публицистик яңгырашлы тезмәләр, вәзен үзенчәлекләре әсәрнең экспрессив-динамик корылышын тәэмин итә, поэманы бу чорда актив үсеш алган трибун шигърияте үрнәкләренә якынайта.

Күренгәнчә, 1990 еллар татар поэмасы элгәре традицияләрне заман таләп иткән идея-эстетик эзләнүләр белән тыгыз үрә. Шагыйрьләрнең игътибар үзәгендә торган иҗтимагый-сәяси һәм милли проблемалар жанр үсешендә төп этәргечләрдән була, Г. Морат язганча, «сүз ирегенә бәйле рәвештә шигърияттә публицистик накал бермә-бер көчәеп китә» [Морат, 1994, б. 162]. Шагыйрьнең «Ачлык» (1991), «Вакыт машинасы», «Түбә» һ.б. поэмалары да шушы дулкында иҗат ителгән. Шигъри һәм чәчмә текстлар үрелеше рәвешендә калыплашкан «Ачлык» поэмасында, мәсәлән, публицистик һәм фәлсәфи катламнар татар халкының ил һәм кешелек тормышындагы урынын тәгаенләү белән бәйле. Поэманы иңләп үткән хәтер һәм ирек мотивлары (алар Рәш. Әхмәтҗановның 1993 елда язылган «Ачлык мәйданы» поэмасында да урын алачак) милли асылыңны, үзаңны югалтуны иң зур фаҗига итеп раслауга буйсындырыла. Лирик геройның ялвару-дога шәкелендә бирелгән монологы татар халкының иң зур омтылышын чагылдыра: *Улымны телсез калудан, / И Тәңрем, үзең сакла... // Сакла хәтерсез калудан, / Сакла Иделен, йортын. / Сакла берүк – / Хәтеребез / Болай да ярым-йорты* [Морат, б. 37].

Узган гасырның соңгы еллары әдәбиятын бәяләп, галимнәр һәм тәнкыйтьчеләр «эзоп теле икенче планга күчә» [Йосыпова, б. 244], аерым очракларда «публицистика алымнары поэзияне кысрыклап чыга-

ра, шигырь рифмалаштырылган мәкаләгә әйләнә яза» [Мостафин, б. 145], «лозунглылык, диалогларга нигезләнү, халыкка риторик мөрәҗәгать итү һәм миллэт исеменнән сөйләү шигъриятне массачыл әдәбиятка тартым итә башлый» [Загидуллина, с. 9] дигән фикерләр әйтәләр. Бу сыйфатлар татар поэмасының да жанр үзгәрешләре нигезендә ята. Алдагы чорда Р. Фәйзуллин, И. Юзеев, Роб. Әхмәтҗанов, Зөлфәт һ.б. шагыйрьләрнең лиро-эпик мирасында активлашкан һәм поэма жанрын катлаулы ассоциатив дөнья, синтетизм, эчтәлекнең күпкатламлылыгы, стильләр үрелеше кебек сәнгати мөмкинлекләр белән баеткан, катлауландырган авангард эзләнүләр яңа иҗтимагый-мәдәни шартларда беркадәр «тынып» кала, яңа буын авторлар иҗатта концептуальлеккә өстенлек бирә башлыйлар. Шулай да жанр өлкәсендәге эзләнү-тәҗрибәләр туктала дип әйтү дөреслеккә хилафлык булыр – Р. Харис, Роб. Әхмәтҗанов, З. Мансуров, Р. Зәйдулла кебек шагыйрьләрнең лиро-эпик иҗаты шуны дәлилли. Әйтик, шушы чорда Р. Харисның интеллектуаль укучыга йөз тоткан «Чехов базары» (1997), «Бүре күзе» (1999) «Харут белән Марут» (2000) кебек поэмалары дөнья күрә. Беренче поэмада лирик геройның Казандагы мәгълүм базарга «сәяхәте» җәмгыять яшәешенең һәр очракта да мантыйк кануннары белән аңлатып булмас (*Тормыш начарайган саен, гаҗәп, / матурая бара базарлар* [Харис, б. 163]) шартлы сурәтен тудырырга мөмкинлек бирә. Сатучылар һәм базарга килүчеләр белән әңгәмәләрдә заманның күптөрле проблемалары калкытыла. Бу күптавышлылык, мозаиклык, поэманың билгеле бер катгый эзлеклелектән азат булуы заманның катлаулы чуар манзарасын күз алдына китереп бастыра. Базар таркау, буталчык постсовет җәмгыятенең шартлы моделе кебек кабул ителә, ироник, аерым очракларда сарказм битлеге астына яшеренгән лирик геройның, асылда, ил һәм халык киләчәге өчен шөбһәләнгән, битараф булмаган шәхес икәнлеге тоемлана. «Харут белән Марут» поэмасында да җәмгыять яшәешенә сатирик бәя беренче урынга чыга. Дини тәгълиматлар белән бәйле сюжетны сәнгатьчә эшкәртеп, шагыйрь бу ике фәрештә образын чорына хас барлык тискәре сыйфатларны гәүдәләндерүче образ буларак тасвирлый. Шул ук вакытта аерым шәхеснең җәмгыятьне үзгәртә алмавын аңлау (*Ә кешегә иң зур җәза – / фәрештә булып яшәүдер»* [шунда ук, б. 237]) лирик геройның сызланулы халәтенә сәбәпче була.

З. Мансуровның «Хозыр галәйһиссәламне эзләү» (1991) поэмасы да мифологизмга корылган. Урта гасырлар төрки-татар әдәбиятына хас кыйсса жанрына стилизация буларак иҗат ителгән әлеге поэма текстка төрле жанрлар – бишек җыры, риваять, каргау һ.б. кертелү хисабына катлаулана, «милли, фәлсәфи катламнарны төенли, анда иҗтимагый хәл-халәткә милли-сәяси бәя дә урын ала» [Йосыпова, б. 257]. XX йөз башы татар әдәбиятыннан ук килгән йокы мотивы аша шагыйрь җәмгыятьтәге битарафлык проблемасын күтәрә һәм халыкның киләчәге турында борчулары белән уртаклаша: *Халык үлеп йоклады, / кулы кулга йокмады; / «Татлы-тәмле» өнендә / аздан... телен йотмады* [Мансуров, б. 56]. Татар халкының киләчәген куркыныч астына куйган

күренешләр арасында ул авылларның юкка чыгуын, әхлак бозылу, диннән ерагаю кебекләрне атый. Үткән һәм бүгенгегә бәя бирү белән янәшә, автор яшәеш кануннары, яшәү мәгънәсе, дин, милли үзаң, туган тел төшенчәләренең кагылгысызлыгы һ.б. турында фәлсәфи уйлануларга бирелә. Кешелекнең яшәү максаты эпиграф итеп сайланган хәдистә ассызыклана: *Пәйгамбәребез галәйһиссәлам әйтте: бу тормыш – бер сәгатьлек, шунлыктан аны изге эшләргә файдалан* [Мансуров, б. 33]. Поэмадагы төрле катламнарны бергә төйнәгән Хозыр галәйһиссәлам образы «Аклык, Сафлык, Мәрхәмәтлелек үрнәге, ягъни архетип буларак кабул ителә» [Йосыпова, б. 257]. Лирик геройның *пакьләндергеч* эпитеты белән зурланган Хозырны табарга теләве татар халкының милли асылын тәшкил иткән сыйфатларны: иман, кешелеклелек, олылырга хөрмәт, намуслылык һ.б. торгызу, халыкның рухи яңарыш, катарсиска мохтаҗ булуын аңлату омтылышы буларак укыла.

Шагыйрь Р. Зәйдулланың «Матәм» (1987–1990) әсәре дә 1990 еллар татар лиро-эпикасының казанышы булып санала ала. Күптавышлылыкка корылган, чәчмә һәм шигъри формалар, салмак-медитатив һәм «аң агышы» рәвешендә язылган текстлар синтезыннан гыйбарәт бу поэмада шагыйрьнең иҗтимагый-сәяси, гражданлык, фәлсәфи карашлары туплана. Поэманы бер җепкә тезгән вакыйга буларак Мөхәммәт исемле яшь егетнең әфган якларында һәлак булуын тасвирлап, шагыйрь шушы хәлгә төрле ноктадан караш ташлый: бабасы Әюп өчен оныгы вафаты – олы фаҗига, әмма патриотик рухта тәрбияләнгән карт моны язмыш сынавы итеп кабул итә; җирле үзидарә рәисе өчен авылдашының үлеме бюрократлык системасында коры бер белешмә кәгазе булып югалачак бер әһәмиятсез вакыйга гына; сөйгәне өчен – кыска вакытлы тетрәнү. Шагыйрь кешенең кадерен белер иманлы заман килергә тиешлегенә ышана: *Тик иманны саклап, / Барыбер / Илтәчәкбез киләчәккә тикле* [Зәйдулла, б. 14]. Поэманың соңгы юлларында егетнең исеменә бәйле дини интертекстуальлек махсус калкытыла: *Эзлим мин юл. / Йөрәкләрдән эзлим – / Табарбызмы кыяматкә хәтле / Мөхәммәтне – димәк, мәхәббәтне, / Мөхәммәтне – димәк, мәрхәмәтне?!* [шунда ук, б. 15]. Шул рәвешле, татар дөньясының барыр кыйбласы (автор аны юл мотивы аша бирә) иманлы, кешелеккә мәхәббәт һәм мәрхәмәт белән тулы булырга тиешлеге турындагы идея яңгыратыла.

Гомумән, XX йөз ахыры татар поэмасы, халык, милләт, тел, тарих, дин һ.б. проблемаларны үзәккә куеп, шушы идеяләрне турыдан-туры әйтеп бару, концептуальлек юлыннан китә. Эчтәлек, фикерне алгы планга чыгару публицистлыкны көчәйтә, күпмедер бертөрлелеккә, кабатлауларга китерә. Бу, үз чиратында, төрле бәхәсләр дә китереп чыгара. Мәсәлән, «Казан утлары» журналының 2000 елгы 9 нчы санында, «Поэма турында сөйләшәбез» дигән исем астында, Татарстан Язучылар берлегендә үткәрелгән түгәрәк өстәлдән бер төркем әдәбият әһелләренең жанрның киләчәге турында дискуссия, фикер алышу нәтиҗәләре дөнья күрә. Монда яңгыраган карашлар төрле һәм каршы-

лыклы: әдипләр һәм тәнкыйтьчеләр поэманың сюжетлылык белән генә чикләнергә тиеш түгеллеген, күләмле лирик монолог рәвешендәге эмоциональ-хисси тезмәләрнең дә жанрны баету мөмкинлеген (Л. Шагыйрьҗан), яки, киресенчә, «сюжетлы чын поэзия жанрларын терелтү, аларны янә әдәбият мәйданына чыгару юлларын эзләргә» кирәклеген (С. Хафизов) ассызыклыйлар, фәлсәфи тыгызлыктан, артык детальләрдән качарга тәкъдим итәләр (Ш. Маннапов)... [Кара: Поэма турында сөйләшәбез]. Мондый дискуссияләр поэманың үсеш-үзгәреше әдәби җәмәгатьчелекне битараф калдырмавы турында сөйли.

Шул рәвешле, 1990 еллар татар поэмалары алдагы елларның бай әдәби традицияләрен яңа гасырга китереп җиткерәләр һәм, заман кануннарына, халыкның рухи ихтыяҗына нигезләнеп, яңа үсеш сукмакларын барлыйлар.

Әдәбият

Габидуллина Ф.И. XX гасырның икенче яртысы татар әдәбиятында поэма жанры үсеше. Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2021. 160 б.

Галиуллин Т.Н. Шигырь кемгә кирәк? // Казан утлары. 1995. № 7. Б. 139–142.

Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия рубежа XX–XXI веков (1986–2015 гг.): эстетические ориентиры и художественные поиски. Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2017. 268 с.

Зәйдулла Р. Мәтам // Казан утлары. 1991. № 1. Б. 3–15.

Йосыпова Н.М. XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: традицияләр һәм яңачалык. Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2021. 296 б.

Мансуров З. Яшәү үзәне: шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 319 б.

Мансуров З. «Мөмкин» белән «түгел» арасы // Казан утлары. 2006. № 2. Б. 151–159.

Морат Г. Шигърият – сәясәт түгел // Казан утлары. 1994. № 8. Б. 162–164.

Морат Г. Төнге әверелеш: шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 399 б.

Мостафин Р. Ә. Шигъри публицистика // Казан утлары. 1995. № 7. Б. 142–146.

Поэма турында сөйләшәбез // Казан утлары. 2000. № 9. Б. 148–159.

Рәшит Ә. Таң илчесе: шигырьләр, җырлар, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 80 б.

Туксанынчы еллар әдәбияты // Казан утлары. 1999. № 5. Б. 137–139.

Харис Р. Сайланма әсәрләр: 7 томда. 4 т.: Поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 367 б.

Шагыйрьҗан Л. Божра вә Хөҗрә: шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 368 б.

Шәрифуллина Э. Тәмуг кисәве // Казан утлары. 1991. № 8. Б. 64–68.

Яруллин Ф. Коткарыгыз // Казан утлары. 1991. № 9. Б. 3–6.

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,
филология фәннәре докторы, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре